

УДК 159.922+157

Малигіна Г.

аспірант

кафедри диференціальної і спеціальної психології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

СТРУКТУРА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ІНТЕГРАЛЬНОЇ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена дослідженню відповідальності як інтегральної якості зрілої особистості. З позиції психологічної науки відповідальність розглядається як окрема психологічна категорія, а точніше — категорія, основою якої є особистісна риса, або як різні категорії — почуття відповідальності, властивість особистості, здібності відповідати, готовності (установки) до відповідальності, риси характеру та ін.

Але не дивлячись на широку представленість в науці даної проблематики внутрішня структура даної категорії відсутня. У статті представлені три основні показники відповідальності — дисциплінарна відповідальність, відповідальність за себе та відповідальність за іншого. Саме ці показники характеризують внутрішню структуру відповідальності та її розвиток.

Ключові слова: відповідальність, атрибуція відповідальності, тривожність, локус контролю, детермінація відповідальності.

Відповідальність — специфічна для зрілої особистості форма саморегуляції і самодетермінації, що виражається в усвідомленні себе як причини здійснених вчинків та їх наслідків і в усвідомленні й контролі своєї здатності виступати причиною змін (або протидії змінам) в навколишньому світі і у власному житті. В психології, переважно західній, відповідальність вивчалася не як цілісне явище, а в окремих її формах прояву або аспектах, що операціоналізуються у тестах або експериментальних схемах. Однією з таких форм відповідальності є соціальна відповідальність — схильність людини поводитися відповідно до інтересів інших людей і соціального цілого, а не у вузькоогоїстичних інтересах, дотримуватися прийнятих норм і виконувати рольові обов'язки.

Проблема відповідальності вивчається в світовій психології у двох основних аспектах: моральному і в аспекті причинності. У загальноприйнятих визначеннях відповідальності акцентуються моральний та когнітивний аспекти. Перший указує на регуляцію поведінки на основі етичного вибору, другий — на основі передбачення. Відповідальність приписується як зовнішнім, так і внутрішнім інстанціям і пов'язана, таким чином, із зовнішніми або внутрішніми детермінантами.

Ж. Піаже [4], вивчаючи стадії морального розвитку дитини, визначав відповідальність як один з окремих аспектів загальних процесів морального розвитку, а Л. Кольберг, розвиваючи ідеї Ж. Піаже, стверджувала, що моральна свідомість розвивається в ході активної творчої взаємодії індивіда з соціальним середовищем.

Згідно концепції локусу контролю, запропонованої Дж. Роттером, існують два види контролю: внутрішній (інтернальний) та зовнішній (екстернальний). Проявом першого є відповідальність за свої власні події життя, пояснення їх з погляду своїх можливостей, здібностей, особливостей характеру. Якщо ж відповідальність приписується зовнішнім чинникам: іншим людям, випадковим обставинам, соціальному оточенню — це прояв екстернального контролю. На думку Дж. Роттера, інтернальність та екстернальність локусу контролю є стійкими властивостями особистості.

Д. Маклеланд, Дж. Аткинсон, Х. Віткін та інші психологи, що досліджують відповідальність в контексті теорії Дж. Роттера, роблять акцент на якомусь одному з параметрів відповідальності: когнітивному, емоційному і т. д. С. Шварц досліджує особливого роду відповідальність — як мотив надання допомоги або підтримки іншій людині (цит. за: [3]). Ним було введено поняття «Діфузія відповідальності», тобто зменшення особистісної відповідальності за наявності інших людей в ситуації, яка вимагає надання допомоги.

У відомих теоріях психоконсультування і психотерапії відповідальності приділяється значне місце. Е. Берн вважав, що на людині лежить відповідальність за ухвалення рішень про те, що вона хоче в житті, оскільки кожен, за винятком людей, що мають важкі травми головного мозку, володіє здатністю мислити, вирішувати проблеми, ухвалювати рішення. Все життя людини зрештою залежить від ухваленого нею рішення про те, якою вона може бути і якою її людина хоче бачити.

Ф. Перлз розглядав відповідальність як здатність індивіда відповідати за свої очікування, бажання, фантазії та дії (цит. за: [2]). При цьому відповідальність включає й іншу сторону — здатність відповідати на очікування інших людей, відповідати їх бажанням і фантазіям, відповідати за їх дії. Ці дві сторони відповідальності тісно переплетені між собою. Коли людина несе відповідальність за саму себе, вона знає, що ніхто інший не може замість неї відповідати за її власну поведінку, не здатний відреагувати на будь-який стимул навколишнього середовища так, як вона це може і хоче зробити сама. При цьому вона може відмовитися від відповідальності за поведінку іншої людини, не побажає відповідати її бажанням, не відповідь на її відчуття. Проте це не означає, що вона неуважна до почуттів і потреб інших людей. Вона просто відповідає, в першу чергу, за себе саму, надаючи можливість іншому нести відповідальність за себе. Відповідальність такого роду виникає з ухвалення себе самої та інших такими, які вони є. Вона заснована на особистісній зрілості, що дозволяє побачити і прийняти свою власну суть такою, яка вона є, і суть іншого — без засудження і бажання щось змінити, виправити, підігнати під власні мірки.

Ф. Перлз розрізняв відповідальність здорову від хворої, заснованої на неусвідомленому відчутті, що примушує, зобов'язує людину робити щось для інших людей, поступаючись ними потребам і бажанням. Ця відповідальність другого, хворого типу поширена серед людей: багато хто переконаний, що відповідальність тільки в тому і полягає, щоб виконати

зобов'язання перед іншими людьми, відповісти на їх бажання і потреби. Проте спроба жити відповідно до бажань і потреб інших людей припускає відмову від своїх власних бажань, заперечення своїх власних потреб на угоду іншим. Зрештою це заперечення приводить до того, що людина уникає усвідомлення своїх внутрішніх процесів, зокрема того, наскільки тиснуть на неї її власні потреби. Відмовляючись від усвідомлення і задоволення своїх власних потреб, людина уникає відповідальності за саму себе — за свої думки, відчуття, установки, дії. Процес саморозвитку поступається місцем процесу саморуйнування. Закриваючись в своєму неусвідомленні важливих для зростання організму процесів, людина, по суті справи, відмовляється від уваги, турботи, тобто того самого підживлення, без якого не прожити жодній живій істоті.

Кожна частина живого організму вимагає уваги. Потреби, що залишилися без задоволення, утворюють незавершені гештальти, які, накопичуючись, руйнують здорове функціонування організму. Тому, на думку Ф. Перлза, відповідальна людина повинна бути уважною до своїх потреб і бажань, оскільки, якщо вона не здатна відповідати на свої власні психологічні і фізіологічні потреби, вона врешті-решт втратить здатність виконувати свої зобов'язання перед іншими.

У вітчизняній психології проблему відповідальності розробляв С. Л. Рубінштейн в рамках загальнофілософської проблеми людського існування — свободи і необхідності [5]. С. Л. Рубінштейн стверджував, що поведінка людини обумовлена не тільки зовнішньою, але і внутрішньою детермінацією, яка полягає в підкресленні внутрішнього моменту самовизначення, вірності собі, неодностороннього підпорядкування зовнішньому. Тільки зовнішня детермінація, за С. Л. Рубінштейном, спричиняє внутрішню порожнечу, відсутність опірності, вибірковості по відношенню до зовнішніх дій або просто пристосування до них [5].

Описані способи існування людини виявляються в її позиціях «як усі» і «я сам». Чинячи «як усі», людина відмовляється від власної відповідальності за свої вчинки. Позиція «я сам» виражає небайдужість людини по відношенню до світу, стимулює особисту відповідальність. Справжнє людське буття, за С. Л. Рубінштейном, полягає у «зміні обставин» і «самозміні». При цьому особистість несе відповідальність за все скоєне і все упущене нею.

С. Л. Рубінштейн, характеризуючи поняття відповідальності, указує, що людина повинна реалізовувати не тільки те, що вимагає ситуація або суспільна необхідність, але і те, що вона могла би зробити. Тут мова йде про потенційний аспект відповідальності, можливості людини передбачати результати своїх дій.

К. О. Абульханова-Славська розробляє теорію відповідальності як привласнення особистістю необхідності, в якій акцент ставиться на суб'єкті, на його добровільності [1]. Людина сама розглядає себе як відповідальну особистість і сама визначає міру відповідальності. К. О. Абульханова-Славська вважає, що критерієм повноти привласнення особистістю відповідальності може служити узгодження необхідності з бажаннями і потребами особис-

тості, тобто виникнення ініціативи. Якщо відповідальність з'єднується з ініціативою, то необхідність стає внутрішньою спонукою самого суб'єкта.

Якнайповніше уявлення про психологічне розуміння відповідальності міститься в праці К. Муздибаєва [3]. Він дав психологічний аналіз поняття і виділив його провідні характеристики. К. Муздибаєв підкреслював, що відповідальність пов'язана з суб'єктом, який несе відповідальність, об'єктом — те, за що несе даний суб'єкт відповідальність, та іншим суб'єктом — перед ким людина несе відповідальність. Відомо, що в процесі виховання зовнішні моральні норми засвоюються індивідом і стають його внутрішнім законом, але процес адекватного усвідомлення особистості своєї відповідальності визначається багатьма чинниками: пізнавальними, мотиваційними, характерологічними, екологічними та іншими, унаслідок чого суб'єктивна відповідальність іноді має відмінності від об'єктивності.

К. Муздибаєв, аналізуючи зарубіжні концепції відповідальності, виділяє наступні значні ознаки соціальної відповідальності: точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків та її готовність відповідати за наслідки своїх дій [3]. Відповідальність тісно корелює з усвідомленням особистістю смислу свого життя. Відчуженість від соціальних норм і смислу свого буття ослаблює соціальну відповідальність і активність особистості.

Особливо повно представлений у вітчизняній науці онтогенетичний аспект дослідження відповідальності, оскільки вона має якісні відмінності на різних етапах індивідуального розвитку особистості. Уявлення про відповідальність формуються ще у ранньому віці (Р. Армсбі, З. М. Борисова, А. В. Запорожець, Ж. Піаже, Д. Хоффман); особливого характеру набувають на межі молодшого шкільного віку (Г. Маджаров, В. С. Мухіна), а потім і підліткового періоду, де відповідальність стає інтегруючою якістю (З. Г. Кулієв, Л. М. Макарова, Д. Й. Фельдштейн).

Аналіз наукових першоджерел дозволяє стверджувати, що, не дивлячись на широкий інтерес наукової спільноти до проблеми відповідальності, внутрішньопсихологічної структури даного феномену в науці не існує.

Ми розглядаємо відповідальність як складну інтегральну властивість особистості, що виражається у глибокому взаємозв'язку об'єктивної необхідності виконання суспільних норм, внутрішньої готовності нести відповідальність за себе та за інших та активної реалізації цієї готовності у будь-яких життєвих ситуаціях.

В даному випадку йдеться не про відповідальність-необхідність, відповідальність-обов'язок, а про відповідальність-потребу, що є головним критерієм зрілої особистості.

Як визначити, наскільки відповідальна конкретна людина? За якими критеріями можна виділити відповідальну людину із загальної маси безвідповідальних людей? Чи можна поділяти людей на відповідальних та безвідповідальних? Усі ці питання потребують детального наукового вивчення з залученням диференціально-психологічного та темпорального підходу. Відповідальність, на відміну від відчуття провини, зосереджена на дії та її результатах. Вона перебуває в теперішньому часі і тягнеться в майбутнє.

Одне з кардинальних питань психології відповідальності — це питання про співвідношення особистої і соціальної відповідальності. Тому, на наш погляд, особливого значення набуває виявлення внутрішньої структури відповідальності, її основних показників та їхня феноменологія.

На наш погляд, відповідальність, як стійка особистісна характеристика, містить три основних показника:

1. Дисциплінарна відповідальність, під якою ми розуміємо виконавчий компонент, відповідальність на рівні дисциплінованості, коли суб'єкт:

а) діє у відповідності до встановлених правил та норм;

б) чутливий до зовнішнього контролю: якщо завдання перевіряється — виконує його краще;

в) після виконання доручення або справи самостійність та ініціативу проявляє рідко.

2. Відповідальність за себе, коли суб'єкт до всіх доручень та обов'язків ставиться ретельно, розуміючи їх необхідність, навіть коли відсутній зовнішній контроль. Але через специфіку комунікативності та рефлексивних властивостей, схильності до емпатійних переживань надає перевагу самостійному виконанню доручень, а не необхідності вимагання їхнього виконання від інших.

3. Відповідальність за іншого, коли суб'єкт здібний взяти на себе відповідальність за дії інших, може їх критично оцінити, хороший організатор, частіше намагається знайти спільну точку зору, а не нав'язати власну.

Вважаємо, що саме ці показники характеризують розвиток відповідальності, її структуру. Різні сполучення даних показників, домінування одного над іншими характеризує якісну своєрідність кожного суб'єкта.

Крім того, у названих показниках проявляється динаміка «визрівання» відповідальності — від нижчого рівня — дисциплінарної відповідальності, до вищого — відповідальності за іншу людину.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / Абульханова-Славская К. А. — М.: Наука, 1980. — 335 с.
2. Знаков В. В. Понимание как проблема человеческого бытия /Знаков В. В. //Психологический журнал. — 2000. — Т. 21, № 2. — С. 7–15.
3. Муздыбаев К. Психология ответственности /Муздыбаев К. — М.: Наука, 2000. — 435 с.
4. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. — М.: Педагогика, 2004. — 237 с.
5. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1976. — 414 с.

Мальгина А.

аспирант

кафедры дифференциальной и специальной психологии

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

СТРУКТУРА ОТВЕТСТВЕННОСТИ КАК ИНТЕГРАЛЬНОГО КАЧЕСТВА ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена исследованию ответственности как интегрального качества зрелой личности. С позиции психологической науки ответственность рассматривается как отдельная психологическая категория, а точнее — категория, основой которой является личностная черта, или как разные категории — чувство ответственности, свойство личности, способности отвечать, готовности (установки) к ответственности, черты характера и др.

Однако несмотря на широкую представленность в науке данной проблематики внутренняя структура исследуемой категории отсутствует. В статье представлены три основных показателя ответственности — дисциплинарная ответственность, ответственность за себя и ответственность за другого. Именно эти показатели характеризуют внутреннюю структуру ответственности и ее развитие.

Ключевые слова: ответственность, атрибуция ответственности, тревожность, locus контроля, детерминация ответственности.

Malygina A.

Odessa national university of the name of I. I. Mechnikova

department of differential and special psychology

STRUCTURE OF RESPONSIBILITY AS INTEGRAL QUALITY OF PERSONALITY

Summary

The article is devoted research of responsibility as integral quality of mature personality. From position of psychological science responsibility is examined as a separate psychological category, and more precisely is a category basis of which is a personality line, or as different categories are sense of responsibility, property of personality, for responsibility, character and other traits

However, in spite of wide in science of this problem, the underlying structure of the probed category absents. In the articles three basic indexes of responsibility are presented is disciplinary responsibility, responsibility for itself and responsibility for other. Exactly these indexes characterize the underlying structure of responsibility and its development.

Key words: responsibility, attribution of responsibility, anxiety, locus control, determination of responsibility.